

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Régi magyarországi könyvek lengyel könyvtárakban. A régi magyarországi nyomtatványok készülő új tudománytörténeti kézikönyvének munkálatai során kezdettől fogva alapvető követelményként jelentkezett a külföldi, elsősorban a szomszédos országok nagyobb könyvgyűjteményeiben található magyar anyag felkutatása, nyilvántartása. Az elmúlt évek során, amint azt a *Magyar Könyvszemle* lapjain közölt beszámolókból is figyelemmel kísérhettük, ez a munka Csehszlovákiában nagyrészt, Románia és Ausztria könyvtáraiban pedig részben megtörtént. Nem volt azonban biztos áttekintésünk a lengyelországi anyagról. Igaz, korábbi kutatóknak (így SZABÓ Károly, FRANKÓI Vilmos, DRVÉKY Adorján vagy újabban BALÁZS János és mások), főleg a korai magyar nyelvű nyomtatványokra vonatkozó eredményeit a szaktudomány művelői jól ismerték. A magyar nyelvű és magyar vonatkozású könyvkiadásnak, könyvnyomtatásnak a XVI. század első évtizedéig visszanyúló lengyelországi gyökerei és a sok százados lengyel—magyar kapcsolatok azonban nemcsak további felfedezések reményét nyújtották, de a lengyel könyvtárak magyar anyagának egy szélesebb, új szempontú áttekintését is indokolták. Erre az áttekin-tesre az elmúlt év őszén egy négyhetes tanulmányút alkalmával lehetőség nyílt.

1963 szeptemberében főleg varsói és krakkói könyvtárakban tett kutatóutam kiindulása és elsődleges célja a varsói Biblioteka Narodowa központi katalógusában a régi anyag felmérése volt. Ennek szerkesztését közel egy évtizede Prof. Dr. Alodia KAWECKA-GRYCZOWA asszonynak, a könyvtár régi könyvek osztálya vezetőjének irányításával külön munkacsoport végzi, amely Lengyelország minden jelentősebb állami és egyházi könyvtárának anyagát igyekszik számbavenni. A vége felé közeledő hatalmas munka eredményeként az összegyűjtött és nagyrészt már rendszerezett cédulaanyagban századok szerinti csoportosításban találhatóak külön a Polonicák és külön a nem lengyelországi nyomtatványok. A XVI. századi lengyel nyomdatermékekről ezenkívül még nyomdahely és officinák szerint rendezett katalógus is áll a kutatók rendelkezésére. A cédulaanyag egyébként a legfontosabb bibliográfiai kézikönyvek, magyar vonatkozásban SZABÓ KÁROLY *Régi magyar könyvtára* és Karol ESTREICHER *Bibliografia polskája* adatait is magában foglalja. Így pontosan nyilvántarthatók az idők során elveszett vagy a második világháborúban elpusztult példányok is.

A XVI. századi katalógusokban nagyjából hiánytalanul megtaláltam a korai magyar nyelvű nyomtatványoknak valamennyi eddig ismert és nyilvántartott példányát. Rajtuk kívül néhány, az erdélyi antitrinitárius mozgalmakban keletkezett, viszonylag ritka és nehezen hozzáférhető művet alább részletesen felsorolok. A XVI. századi nem lengyelországi és a XVII. század Polonica-anyagban szorosan vett magyarországi könyvre alig, inkább csak Hungaricákra számíhattam. Ezért ezek mellőzésével a XVII. századi nem lengyel nyomdákban kikerült, 1711 előtti nyomtatványok adatainak rendszeres átnézésére kerítettem sort.

A központi katalógus hozzátételek színházszerepében az átnézése után igyekeztem a legnagyobb gyűjteményekben az ott található magyar anyagot kézbe venni és leírni. Így jutottam el a Biblioteka Narodowa-n kívül a varsói egyetemi könyvtárba (Bibl. Uniwersytecka w Warszawie), a varsói érseki szeminárium könyvtárába, a krakkói egyetemi könyvtárba (Bibl. Jagiellonska) és a Czartoryski-gyűjteménybe (Bibl. Museum Narodowego Zbiory XX. Czartoryskich), a wrocławai egyetemi könyvtárba (Bibl. Uniwersytetu Wrocławskiego) és az Ossolineumba (Bibl. Zakładu Narodowego im. Ossolinskich). Ezekon kívül elsősorban Krakkóban és környékén megkísértem néhány olyan magánjellegű gyűjteménynek, kolostori könyvtárnak az anyagát is áttekinteni, amely a Biblioteka Narodowa nyilvántartásában nem szerepel.¹

A huszonhat könyvtárban végzett tájékozódás során összesen 159 régi magyar könyvet találtam. Ezekből idáig csupán tizenhét szerepelt nyilvántartásainkban. Ez a szám természetesen veszt nagyságából, ha tekintetbe vesszük CALEPINUS *Dictionarium*-ának vagy a nagyszombati nyomdából az európai könyvpiacra kikerült XVII. századi nyomtatványoknak (mint például SZENTIVÁNYI Márton műveinek) általános gyakoriságát.

A következőkben a művek megjelenésének időrendjében közlöm azokat az adataimat és a hozzájuk fűzött megjegyzéseket, amelyek a régi magyarországi könyvekkel kapcsolatos kutatásokat könyvészeti, könyvtörténeti vagy tudománytörténeti szempontból gazdagítják.

1. *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae*. Fordította KOMJÁTI Benedek. Cracoviae, 1532? VIETORIS. 6 fol. 2°.

Lelöhely: Kraków, Archiwum Panslw Wawel parter; in: Index Exaccionum Civitatis Byeciensis 1540.

KOMJÁTI bibliafordításának ez, az 1533. évben ugyancsak Krakkóban megjelent, negyedréti, közismert kiadásától (RMK I. 3.) eltérő változata korábban FRAKNÓI Vilmosnak egy könyvtárlából kiadatott és ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, az A₁ levél alsó felét tartalmazó töredékéből volt ismert (vö. *Magy. Könyveszle.* 1879. 173—180. l.). E töredék korának, eredetének, keletkezésének kérdéséhez többen szölkak hozzá.

Az itt leírt, ugyancsak könyvtárlából kiadatott töredéket először az 1928. évi krakkói lengyel—magyar kézirat- és nyomtatvány-kiállításon mutatták be. A kiállítási katalógus a hat levélnyi nyomtatványt a XVI. század harmadica végeinek végéről, VIETORIS műhelyének termékeként írta le, és függelékben az első lap megközelítően eredeti nagyságú reprodukcióját is közölte.² A katalógus szerkesztője azonban nem említette, hogy a hat levélnyi töredék nemcsak, hogy a teljes A ívet, de annak első és utolsó füllőjét 3—3, a többi leveleket pedig 2—2 példányban tartalmazza. A töredékeket mindmáig részletesen senki sem vizsgálta, sőt magyar kutatók a legutóbbi időkig elveszetteknek tartották. Most a krakkói egyesített állami levéltárnak a Wawelben levő részlegében a töredékeket eredetileg magában foglaló 1540. évi bieci városi számadáskönyv mellett sikerült ismét megtalálni.

Külön ki kell emelnünk, hogy e töredékek egyedül csak az első ív lapjait, azokat azonban többszörösen is tartalmazzák. Ez a tény SZILÁDY Áronnak azt a feltevését látszik erősíteni,³ hogy a gót (fraktur) betűs, folio-rétű nyomtatvány KOMJÁTI fordításának csupán néhány lapnyi, pontosabban az első ívre terjedő próbanyomata volt. Minthogy ez a formátum nem látszott terjesztésre alkalmasnak, VIETORIS az antikvával szedet negyedréti formában hozta forgalomba.

Figyelemre méltó továbbá az a körülmény is, hogy VIETORIS műhelyének 1533 előtti magyar nyelvű nyomtatványai — így HEGENDORF *Rudimentája* (1527) és HEYDEN Sebald *Formulae*-inak mindkét kiadása (1527 és 1531) — szintén fraktur típusal jelentek meg. VARJAS Béla a SYLVESTER-féle bibliafordítás vizsgálata során megfigyelte,

¹ Teljesség kedvéért az említettekben kívül felsorolom azokat a könyvtárakat is, melyek régi magyar anyagáról akár a központi katalógusból, akár pedig közvetlenül tájékozódást szerezhettem. Személyesen kutathattam a következőkben: Częstochowa (Bibl. Claromontana), Kraków (Archiwum Panslw Wawel parter), Kraków (Bibl. Polskiej Akademii Umiejetnosc), Kraków (Bibl. 00. Pijarów, Dominikanów, Francisc. Conventualium, Provincieji 00. Bernardynów), Kraków-Bielany (Bibl. Eremit. Camald.), Kraków-Nowa Huta (Opactwo cystersów w Mogile). A központi katalógusban találtam meg az adatokat a következő helyekről: Bidgoszcz (Bibl. Miejska), Gdańsk (Bibl. PAN), Kórnik-Zamek (Bibl. PAN), Płock (Towarzystwo Naukowe), Płock (Semin. Duchowne), Poznań (Bibl. Uniwersytetu), Poznań (Bibl. Towarzystwa Przyjaciół Nauk), Poznań (Bibl. Rachynskich), Torun (Bibl. Książnicy Miejskiej), Włocławek (Semin.).

² *Katalóg wyslawy renkopisów i druków polsko-węgierkich XV i XVI wieka*. Kraków, 1928. 20—21. l. és VI. tábla. Ismertette „K. P.” szignóval MELICH János: *Magy. Nyelv.* 1929. 62—63. l.

³ Az 1533. évi kiadás új kiadásának jegyzetében. Bp. 1883. 475—479. l.

hogy a betűtípusok megválasztása, változtatása ebben az időben elsősorban a magyar helyesírási rendszer kialakítására törekvő próbálkozások vetülete. Az újszigei könyvnyomató, szerinte, ennek a törekvésnek a jegyében látta megfelelőnek az általa alkalmazott, frakturra emlékeztető bastard-típust.⁴ VIETORIS is 1533 előtt a SYLVESTER által magyar értelmezésekkel ellátott, és valószínűleg személyes közreműködésével sajtó alá rendezett nyelvygyakorló könyvekben a fraktur típust alkalmazta. Viszont KOMJÁTI fordításának nyomtatására készülve már függetlenül magától SYLVESTER-től. Előbb ugyan az első ív fraktur típusal való, ívrét formájú kivitelével kísérletezett. Mivel az antikvával szedett negyedréte alak bizonyult praktikusabbnak, ezzel alakította ki a magyar hangrendszer kifejezésére alkalmas jelölési módot.

2. SZÉKELY István: *Soltar könu*. Krackoba, 1548.

RMK I.19. ESTREICHER XV, 79.

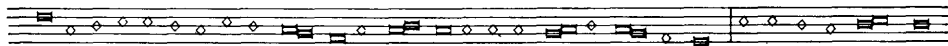
Leőhely: Kraków, Bibl. Jagiellonska, jelz.: Cim. 0.148. Possessor-bejegyzés: Az első tábla belső oldalán XVI. századi monogramszerű szignó:

Az utolsó levél (n₄) hátlapján: „Annumeratum inter suos Georgius Fabritius Gradnensis. Anno 1641.”

A példány maga a nyilvántartásokban eddig is szerepelt. Sehol nem történt azonban említés arról, hogy benne a zsolnárok egy részéhez magyar nyelven tett utasítások, valamint kézíratos XVI. századi kótabejegyzések találhatók.⁵ Ezek a régi magyar dallamaink számát gyarapító beírások a következők:

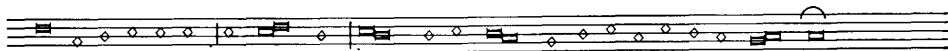
(fol 10^v—11^r, a tizennegyedik zsolnárhoz:)

V. Medig leszek

(fol 11^v—12^r, a tizenötödik zsolnárhoz:)

Szombatra v. regueli. Ps. Antiph. Te paranczoltad Ur Iñ.

Te paranczol tad Ur Iñ, hogj mi meg tar tsuk az te pa ran czo la ti dat. V. Uram

(fol 19^r, a huszonkettedik zsolnárhoz:)

Nagy péntekre valo.

fol 27^v, a harmincegyedik zsolnárhoz:)

⁴ Az *Vy Testamentum* hasonmás kiadásának kísérő tanulmányában: Bp. 1960. 28—30. l.

⁵ Ezek a dallamok a Régi Magyar Dallamok Tárá-nak megjelent első részében nem szerepelnek. Vö. CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. A közölt kóták dallamtörténeti vizsgálatát CSOMASZ TÓTH Kálmán e sorok írójától függetlenül már korábban megkezdte, és eredményeit a közel jövőben publikálni fogja. A hangjegyek átírására vonatkozó értékes útmutatást neki köszönöm.

(fol 29^r a harminckettedik zsoltárhoz:)

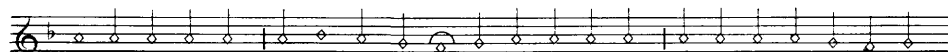
(fol 29^r, a harmincharmadik zsoltárhoz:)

Pünkösöd napian primara V. Isteni dicseret Antiphona Ur Iñec Sz. Lelke ki tölti foldnec.

(fol 31^r, az előbbihez tartozó dallam; a zsoltár nyomtatott szövegében a hajlított dallamú szótágak külön megjelölve)

(fol 31^r, a harmincnegyedik zsoltárhoz:)

(a lap szíle kiszakadt)

fol 37^r, a harmincnyolcadik zsoltárhoz:)

(fol 46^r, a negyvennyolcadik zsoltárhoz:)

Az Ch^r menybe menesenec ünnepen uechernyere ualo Iñi dicziret. Anti: Galileabeliec mit neztek fel az egbe.

(fol 46^r, a negyvennyolcadik zsoltárhoz:)

(fol 64^r, a hatvanhetedik zsoltárhoz:)

Pro festo Trinitatis decantatur hic psalmus.

(vol 117^r, a száztizedik zsoltárhoz:)

Az Urnak napiaín, azaz uasarnapon veczernire V. Iñ dicze: Antip. Egy hatalmu legyen velem.

(fol 127^r, a száztizennyedik zsoltárhoz:)

In festo Catharinae decantand;

(fol 118^r, a száztizenkettedik zsoltárhoz:)

Az Chriš feltamadasanac ennepe utan kőuőkőző ur napjara ualo diczeret. Anti: Feltamaduan az Chriš meg jelenik az ő tanítuanyi.

(fol 140^r, a százharminckettedik zsoltárhoz:)

In Circumcisioni Dñi.

(fol 153^v, a száznegyvenhetedik zsoltárhoz:)

Antiph. Meg aldota mi közöttunc az mi fiankat.

3. *Breuis confessio pastorem ad synodem Debrecij celebratam.* Debrecini, 1567.
RMK II. 105.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 5. 4. 18. Szétbontott kolligátumból származó fűzött példány.

4. DÁVID, FRANCISCUS: *Refutatio scripti Petri Melii.* Albae Juliae, 1567.
RMK II. 107. ESTREICHER XIII, 161.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 4. 32.

Possessor-bejegyzések: „A Domino Prospero dono datum 1568 17 May” „F. A. E. P. Szelen mpa” (XVII. sz.); „Pro Conventu Wichontynensi Fretwhrosius Swinanka . . . Provinciae et Prior Conventus obtulit 1708”; „Ginta Feiar . . .”; „M. Z.”. Teljes példány XIX. századi félbőr kötésben. A katalógusban BLANDRATA neve alatt szerepel. Eddig csupán öt, erdélyi példányról tudunk, amelyből kettő lappang, kettő hiányos és csupán a Brukenthal-múzeum (Nagy-zeben) példánya teljes és hozzáférhető.

5. [DÁVID, Franciscus]: *Brevis enarratio disputationis Albanae de Deo Trino, et Christo duplici*. Albae Ivliae, 1568.

RMK II. 111.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 9. 13. Teljes példány XIX. századi félbőr kötésben. Possessor-bejegyzés: „F. A. E. P. Szelen. mpa” (XVII. sz.).

6. [DÁVID, Franciscus]: *Antithesis Psevdo Christi cum vero illo ex Maria nato*. Albae Ivliae, 1568.

RMK II. 112.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 4. 40^a. A katalógusban külön nem szerepel. Kolligátumban az RMK II. 113. után kötve.

7. [DÁVID, Franciscus]: *Aequivollentes ex scriptura phrases*. Albae Iuliae, 1568.

RMK II. 113. ESTREICHER XIII, 161.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 4. 40^a. A katalógusban szerzőként BLANDRATA szerepel. Ld. előző tételt.

8. [DÁVID, Franciscus]: *De mediatoris Jesu Christi hominis divinitate*. Albae Juliae, 1568.

RMK II. 115. ESTREICHER XIII, 161.

Lelőhelyek: a) Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 9. 14. Teljes példány XIX. századi félbőr kötésben. Possessor-bejegyzés: „F. A. E. P. Szelen . . . mpa” (XVII. sz.). b) Wrocław, Bibl. Uniwersytetu Wrocławskiego, jelz.: 4 nB 177,2. Teljes példány, amelynek egykorú hártakötésén, a hátsó tábla belső lapján 1598-as évszám olvasható. Kolligátumban az RMK II. 120. példánya után; vö. következő tétel.

9. [DÁVID, Franciscus]: *De regno Christi. De regno antichristi et eius mysteriis*. Albae Juliae, 1569.

RMK II. 120. ESTREICHER XII, 161 és XIV, 317.

Lelőhelyek: a) Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 28. 1. 9. 12. Teljes példány XIX. századi félbőr kötésben. Possessor-bejegyzés a címlapon: „F. A. E. P. Szelen. mpa.” (XVII. sz.) b) Wrocław, Bibl. Uniwersytetu Wrocławskiego, jelz.: 4 nB 177,1. Teljes példány, egykorú hártakötésben. Vö. az előbbi tétellel.

10. DÁVID, Franciscus — BLANDRATA, Georgius: *Refutatio scripti Georgii Maioris*. [Claudiopoli], 1569.

RMK II. 121. ESTREICHER XV, 86.

Lelőhely: Kraków, Bibl. Chartoryskich, jelz.: XVI. 1646/I. Teljes példány középkori neumás graduale-töredékbe kötve.

11. RANSANUS, Petrus: *Epitome rerum Hungaricarum*. Ternaviae, 1579.

RMK II. 152.

Lelőhely: Kraków, Bibl. Czartoryskich, jelz.: 58125/I. Ez a teljes, egykorúnak látszó zöld hártakötésű példány az eddigi nyilvántartásokban is szerepelt. Possessor-bejegyzései miatt említem. Ezek a következők: „Sum fidus possessor huius libri Jacobus Dambrowski Anno domini 1. 5. 9. 2.” (a hátsó előzéken és a hátsó táblán); „Pro libreria Praemonstrensium ob. fr. Czart. Campo X (.) 1622 mp” (a címlével hátlapján); „Joann. Lynej”.

12. BEITHE István: *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Antwerpiae, 1584.

RMK I. 205.

Lelőhely: Kraków, Bibl. Czartoryskich, jelz.: 55082/I.

BEJTHÉNEK ez a nyolc leveles munkája Carolus CLUSIUS *Rariorum aliquot stirpium historia* (Antwerpiae, 1583) című növénytani kézikönyvének függelékeként jelent meg. Érdemesnek tartjuk följegyezni, hogy ez a példány az alap-munkán kívül még a következő növénytani dolgozatokkal szerepel egy kolligátumban: 1. CLUSIUS, C.: *Aliquot notae in Garciae aromatum historiam*. Antwerpiae, 1582. 2. Costa, Christophorus: *Aromatum et medicamentorum in orientali India nascentium liber*. Antwerpiae, 1582. (Fordította C. CLUSIUS). 3. Monardes, Nicolaus: *Simplicium medicamentorum ex novo orbe delatorum*. (Fordította C. CLUSIUS). Antwerpiae, 1582.

13. POLUS, Clemens: *Historia confederationis Polonicae*. Debrecini, 1596.

ESTREICHER XVIII, 206.

Lelőhely: Krónik—Zamek, Biblioteka PAN., jelz.: Cim. Qu. 2747. (A Bibl. Narodowa központi katalógusának adata; a példányt nem láttam.)

E nyomtatvány SZABÓ Károlynál nem szerepel. A régi magyarországi nyomtatványok kézikönyvének szerkesztéséhez ideiglenesen az RMK II. 261a. számmal van nyilvántartva. Eddig csupán egyetlen, a bécsi Nationalbibliothekban levő példányról tudunk (vö. *Magy. Könyvszle.* 1895. 340. 1.).

14. Psalterium Hungaricum / Az az: / SZENT / DAVID KIRALYNAK ES PRO- / phetának száz ötven / SOLTARI; / A' FRANCIAI nóták és Rhyth- / musok szerint / MAGYAR versreke fordítottak / es rendeltettek. / SZENCZI MOLNAR ALBERT által. / DEBRECZENBEN. / Nyomtatta FODORIK MENYHART. / Anno M. DC. LI. / RMK I. 843—844.

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Semin. Metr., jelz.: J. 19. 26. és 61498. Possessor-bejegyzés: „Domus Varsaviens. Schol. Piar. 1699.”

SÁNDOR István (*Magyar könyvesház.* 35. 1.) feltehetően a budapesti egyetemi könyvtár ideiglenes unikumnak tartott, címlap nélküli példánya alapján a zsoldárok után kötött, kiadói kolligátumban új címlappal nyomtatott imádságoskönyv fordítóját, LASKAI Jánost egyúttal a zsoldárok áttűltetőjének is tekintette. Adatát átvette SZABÓ Károly is. A címlapel hátlapján „Kegyes olvasó vedd eszedbe im ezeket” kezdettel a rövidítésekre és az azonos dalamú zsoldárokra vonatkozó kiadói megjegyzést találjuk.

15. FLORILEGIUM / SELECTISSIMARUM / PRECUM, / Spectabili, ac Generoso / DOMINO, D. / NICOLAO / ANDRASI / DE SZENTKIRALY, / Perpetuo ac Haereditario / Domino in Arce Krasznahorka, / Equiti Aurato, utriusq; Distri- / ctus Cumanorum, et Ja- / zygom Capitano, / DICATUM / A SEMINARIO CASSOVIENSI / S. Regis LADIS- / LAI Kisdiano, hac / vice: olim autem Eminentissimo Cardinali ac Principi ab Harrach, per / R. P. Constantium Arzonium, Con- / gregationis Clericorum Regula- / rium S. Pauli, collectum, / et oblatum. / CASSOVIAE, / Typis SUSANNAE, Añ. 1669. / [8], 130, [6] 1. 12°

Lelőhely: Warszawa, Bibl. Uniwersytecka, jelz.: 9. 30. 12. 3823. Possessor-bejegyzés: „Cartus Gidlensis” (címlapon); „P. Winter Cap... X. P. Philip... Ostrosski” (előzőken).

Ismeretlen kassai nyomtatvány, a régi magyarországi könyvek között ideiglenesen RMK II. 1166a. számmal nyilvántartva.

ARZONIUS Constantius, a XVII. század második felében Bécsben több vallásos frásáról neves barnabita szerzetes imádságos könyve, amelyet eredetileg HARRACH bécsi hercegérseknek ajánlott. A címlével után hat lapon az *Epistola Dedicatoriá* találjuk, amelyben a KISDI Benedek egri püspöktől alapított kassai szeminarium köszönti a kiadás kezdeményezőjét és anyagi támogatóját, ANDRÁSI Miklós jászkún kapitányt és Krasznahorka urát, III. FERDINÁND és I. LIPÓT hívet. E könyveskét egyébként a mecénás fia, ANDRÁSSY Pál esztergomi kapitány, később RÁKÓCZI tábornoka 1699-ben Nagyszombatban újra kinyomatta (vö. *RMK II.* 1969).⁶

HOLL BÉLA

⁶ ARZONIUSRÓL: JÖCHER, Ch. G. — ADELUNG, J. Ch.: *Gelehrten-Lexicon*. 1. Bd. Leipzig, 1784. Sp. 1157. UNGARELLI A.: *Bibliotheca scriptorum e congregatione clericorum regularium S. Pauli*. Romae, 1836. Az ANDRÁSSYAKRÓL: NAGY Iván: *Magyarország családai*. 1. köt. Pest, 1857. 37—38. 1.

XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekban. 1963 nyarán a bécsi Nationalbibliothekban régi magyarországi nyomtatványok után kutathattam. Elsősorban a XVI. századi nyomtatványokat kerestem, mert a *Régi magyar könyvtár* készülő új kiadásának első kötete az 1601 előtti korszakra terjed ki. Kutatásomat igen jól segítette, hogy a Nationalbibliothekban az elmúlt évek során külön katalógus készült a XVI. századi nyomtatványokról. Ennek összeállításáson azonban mechanikusan történt: cédula készült minden nyomtatványról, amelyen az 1501—1600 közötti évszám szerepelt a nyomtatás éveként. Így az évszám nélküli munkákról ennek a katalógusnak a segítségével nem szerezhettük tudomást. Az a mintegy ötvenezer nyomtatvány azonban, amelyet az említett katalógus tartalmaz, kétségtelenül az oroszlátrészét teszi ki a gazdag gyűjtemény XVI. századi anyagának.

A szakirodalomban megjelent közlések, valamint a Nationalbibliothekkal korábban folytatott levelezés alapján tudtuk 13 db XVI. századi RMK-nyomtatványról (*RMK I.* 3, 6, 7, 15, 30, 33, 36, 43, 98, 236 és *RMK II.* 78c¹, 152a, 261a², hogy példánya van Bécsben. Az említett katalógus átnézése alapján most további 25 nyomtatványt sikerült találnom. Ez mind hazai, nem magyar nyelvű nyomtatvány, amelyek közül huszonkettőt (*RMK II.* 3, 28, 47, 97, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 143, 144, 172, 182, 183, 184e³, 196⁴, 244, 287) ismert már a szakirodalom, de a bécsi példányokról nem tudtunk. Az alábbi három nyomtatvány azonban, amelyekről ma már az Országos Széchényi Könyvtárban mikrofilm áll rendelkezésre, teljességgel ismeretlen volt.

I. CHYABAI Mathias: *Encomium Seruatae Agriae. Anno 1552.* Colosuarini, 1555, Hoffgreuius. [8] lev. — 4°

Eger várának 1552 őszi sikeres védelme azonnal visszhangra talált az irodalomban: TINÓDI Sebestyén már a következő év nyarán megírta az *Eger vár viadaljáról való énekét*.⁵ TINÓDI az éneket 1553 szeptemberében — a nemesség adományozására vonatkozó kérelmével együtt — eljuttatta Bécsbe FERDINÁND királyhoz, aki azt ZSÁMBOKIVAL latinra fordíttatta.⁶

Az egri diadalt latin nyelvű versben CSABAI (CHYABAI) Mátyás is megörökítette. Ennek 1556-ban Wittenbergben megjelent kiadása már korábról ismeretes.⁷ A bécsi Nationalbibliothekban azonban — 38 T 58 jelzet alatt — ránk maradt egy példány a korábbi — feltehetően első — kiadásból, amelyet 1555-ben a kolozsvári HOFFGREFF-nyomdában készítettek. A negyedréte alakú nyomtatvány mindössze nyolc levélből (A⁴B⁴) áll. A címsorok alatt — egy szó eltéréstől eltekintve — ugyanaz a kétsoros vers áll, mint a wittenbergi kiadásban. A címlevél hátlapja üres, majd három lapon a szerző DOBÓ Istvánhoz intézett ajánlása található. Utána 11 lapon — összesen 280 sorban — következik maga a vers. Az utolsó lapon további 12 soros verses ajánlás áll. Némi szövegigazítással ugyanezek a sorok találhatóak a wittenbergi kiadás címlevelének hátlapján is, mint a DOBÓ Istvánnak szóló dedikáció. A kis kiadványt kolofon zárja, ahol a római számokba sajtóhiba csúszott: *D. M. LV.* áll *M. D. LV* helyett.

¹ KLEYN, Laurentinus: *Elegia ad Michaelem Cyakium.* S. 1. [1558?] Magy. Könyvszle. 1900. 83. 1.

² *Sztr.* II. 2489/37. A két kiadvány (*RMK II* 78c és II 261a) tulajdonképpen nem is hazai nyomtatvány.

³ FRISCHLIN, Nicodemus: *De ratione instituendi puerum.* Németújvár, 1584. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Bp. 1961. 188. 1.

⁴ Claudiopoli: Kraków! Vö. *Magy. Könyvszle.* 1957. 50—51. 1.

⁵ DÉZSI Lajos: *Tinódi Sebestyén.* Bp. 1912. 95. 1.

⁶ A magyar eredeti Kolozsvárott 1554-ben (*RMK I.* 33), a latin fordítás nyomtatásban 1558-ban jelent meg Bécsben (*RMK III.* 448).

⁷ *RMK III.* 437. — Teljes terjedelmében közölte BODOLA Gyula: *Dobó István a magyar költészetben.* Kolozsvár, 1908. 69—87. 1.

Ha a két kiadást összevetjük egymással, akkor már a terjedelemből rögtön kiderül, hogy a két vers nem azonos: a kolozsvári 280 sorával szemben a wittenbergi 650 sorból áll. CSABAI ugyanis a szöveget teljesen átdolgozta: igen sokat bővített, egyes részeket kihagyott, másokat betoldott, sorokat felcserélt, szavakat változtatott stb. Ritkaság, ha nagyobb részt meghagyott (pl. az első kiadás 23—38. sora megtalálható a másodikban mint 81—96. sor). A kolozsvári kiadás formájában is kezdetlegesebb: az egyes részek tipográfiaiilag nem tagoltak, mint a wittenbergiben. Az eltérés a címben is megvan: a második kiadás ebben is lényegesen bővebb.

A kolozsvári kiadásban ránk maradt CSABAI Mátyás ajánlása DOBÓ Istvánnak, amelyet 1554. december elsején írt az Ung megyei Pálóc várában, amely akkor DOBÓÉ volt. Eddig is tudtuk, hogy ő a DOBÓK alumnausa volt, de a wittenbergi egyetemi tanulmányai, előtti pálóczi tartózkodása kiegészíti életrajzi adatait.⁸

Külön ki kell térni CSABAI előszavának arra a részére, amelyben a hazai történelmi énekek nyelvével foglalkozik. Szerinte az a körülmény, hogy ezeket mind magyarul írták, hátrányos, mert ez a nyelv annyira elüt a többitől, hogy mások sem írásban, sem szóban nem értik. Ezért ő — miután a hősi cselekedetek hírére széles e világon terjeszteni kívánja — a latin nyelvet választotta. Véleménye szerint, ha az országot megalakulása óta mások is így cselekedtek volna, akkor sokak neve dicsőséggel övezve maradt volna fenn. Érdekes ez az állásfoglalás, hiszen CSABAI anyanyelve magyar („nostra lingua”). Igazi humanista véleménye ez, aki a mindenhol érthető latin nyelven kívánja a maga és az általa megénekelt dicsőségét öregbíteni, illetve megörökíteni.

Már korábban többen is foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy vajon CSABAI ismerte-e TINÓDI énekét Eger vára megvédéséről. SZILÁDY Áron⁹ párhuzamosnak tűnő helyek közlésével látta ezt bizonyítottnak. Ezzel szemben BODOLA Gyula szerint¹⁰ ennek semmi nyoma sem található a versekben. Később a vélemények megoszlottak: PINTÉR Jenő¹¹ SZILÁDYNAK adott igazat, HORVÁTH János¹² szerint nem bizonyos, hogy CSABAI ismerte TINÓDI énekét. Az előszó ismertetett része mintha TINÓDI magyar nyelvű énekére is vonatkoznék. TINÓDI kapcsolatait és tevékenységét ismerve több mint valószínű, hogy 1554 végén DOBÓ pálóczi várában ismerték az ő egeri énekét. Mint láttuk, TINÓDI a verset 1553 nyarán írta, és néhány hétre rá írásban eljuttatta FERDINÁND királynak. ZSÁMBOKI szerint ezzel egyidejűleg olyanok, akiknek közül volt a vár megvédéséhez (pl. OLÁH Miklós), ugyancsak kaptak belőle másolatot.¹³ Aligha képzelhető el, hogy DOBÓNAK ne küldött volna TINÓDI egy kézírásos példányt. De CSABAI ha másképpen nem, nyomtatott alakban nyilván hozzájutott ehhez, hiszen a *Chronica* 1554. március végén ki volt már nyomtatva.¹⁴ CSABAI azonban tudatosan külön utat választott, ezt hangsúlyozta a nyelvet illetően előszavában is.

A kis nyomtatványban mindössze két fametszetes könyvdísz található: az egyik a címlapon levő nyomdászjegy, amely a kolozsvári címert *Clausenburg* felirattal ábrázolja, és több más kiadványból is ismeretes.¹⁵ Az ajánlás szövegének *O* iniciáléja pedig más nyomtatványokból ugyancsak jól ismert.¹⁶

⁸ Vö. SZINNYEI II. köt. 44. has. FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. 104—105. l. RMKT III. 436. l.

⁹ RMKT III. 436—441. l.

¹⁰ *I. m.* 20—23. l.

¹¹ *Magyar irodalomtörténete*. Bp. 1930. 2. köt. 508. l.

¹² *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 216. l.

¹³ Vö. DÉZSI: *I. m.* 104. l.

¹⁴ Vö. BÓTA László tanulmánya 18. l. a *Chronica* facsimile kiadásához. Bp. 1959.

¹⁵ Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 136—137. l. 1/b nyomdászjegy — XVI. tábla 1. = XVIII. tábla 1.

¹⁶ Vö. SOLTÉSZNÉ: *I. m.* 138. l. = 2. sz. iniciálésorozat.

II. MADER, Valerianus: *Libellus exercitiorum poseos scholasticorum*. — *Libellus adoptivus*. Galgocii, 1588, Mantskovit. [22], 166, [4] l. — 8°

Ez a kis könyv nyomdatörténeti szempontból hasznosan egészíti ki eddigi ismereteinket, tisztázódik ugyanis MANTSKOVIT Bálint galgóci működésének ideje, illetve további vándorlásának időpontja.

MANTSKOVIT Detrekőről 1585-ben települt át Galgócerá. Ez évből két itt készült nyomtatványa maradt ránk (*RMK* II. 185 és *Sztr.* I. 1822). Eddig ismert munkái közül az időrendben következőt, a vizsolyi bibliát (*RMK* I. 236) 1589. február elsején kezdte nyomni. Miután ez a tipográfiai szempontból is igényes munka nyilván jelentős előkészületet igényelt, GULYÁS¹⁷ úgy vélte, hogy talán már 1587 végén Vizsolyban volt. 1587. november 20-án ugyanis a pozsonyi kamara felkérte MANTSKOVITOT mint galgóci nyomdászt, hogy becsülje fel Nyitrán az elhunyt MOSSÓCZY Zakariás püspök könyvtárát. Miután alig két héttel később mások végezték el a munkát, GULYÁS úgy vélte, hogy a kamara felkérő levele már nem találta MANTSKOVITOT Galgócon. A bécsi Nationalbibliothekből most előkerült kötetet (jelzete ott 35 X 164) azonban 1588-ban Galgócon nyomta MANTSKOVIT, így jogosan feltehető, hogy ő 1585-től 1588-ig ott tartózkodott, és az említett szakértői felkérésnek más okból kifolyólag nem tett vagy nem tudott eleget tenni. A bécsi példányban az első kötetábla belsejében a szerző kézírásos dedikálása is ránk maradt, amelyet 1588. június 14-én írt Heremias SARTORIUSNAK, a trencsényi iskola igazgatójának. Ezek alapján MADER munkája 1588 első felében készült, és talán MANTSKOVIT utolsó galgóci nyomdaterméke, hiszen a Vizsolyba való áttelepülés, a műhely berendezése, az új betűk munkabavétele stb. 1589. február elseje előtt még valóban több hónapnyi időt igényelt.

A kis kötet tulajdonképpen latin versgyűjtemény, amelyet Valerianus MADER állított össze iskolai használatra mintegy példatárként. Az első részben (a 130. lappal bezárolag) MADER saját alkalmi költeményeit, míg a második részben (131—166. lapokon) barátai hasonló verseit gyűjtötte egybe. A címlevelet követő ajánlás (az A₂—A₅ leveleken) BALASSA István fiának, Menyhártnak szól, ami arra utal, hogy a nyomdász Detrekőről, BALASSÁÉK várából Galgócerá történt áttelepülése után is megtartotta azok támogatását.

Valerianus MADER életrajzából — amelyről különben tájékozatlanok vagyunk (SZINNYEI, ZOVÁNYI stb. nem ismeri) — is elárulnak a versek egyet s mását. Így megtudjuk, hogy 1558-ban született (116. l.), és amint ezt mellékeve is tanúsítja, Trencsényben. Apja, Nicolaus trencsényi polgár volt, és 1585-ben halt meg. Két fivére Josephus és Nicolaus volt (124. l.).

A szerző előszava utáni leveleken a MADER művéhez írt kis üdvözlő versek foglalnak helyet. Megállapítható, hogy ezek egy részét később nyomták. Fél ívet, azaz négy levelet csillagos ívjellel, ahogy ezt az őrszavak is bizonyítják, utólag illesztettek az A₇ és A₈ levelek közé. Ezek között az elkésett üdvözlőversek között van Heremias SARTORIUS költeménye is, akinek — mint már említettük — a bécsi példány kézíratos ajánlása is szól.

A kis kötet végén a sajtóhibák jegyzéke áll, amely azonban már esonka: az utolsó (M₄) levelet a ránk maradt példányból kiszakították.

A műben több záródész és iniciálé található, amelyek jelentős része a későbbi vizsolyi nyomtatványokban előfordul. Így a SOLTÉSZNÉ által 3. és 4. számmal jelölt¹⁸

¹⁷ A *könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 173—174. l. IVÁNYI Béla közlése szerint (*Magy. Könyvszle.*, 1932—34. 53—54. l. és *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. Bp. 1932. 100—101. l.) a szepesi kamara 1589 márciusában eljárta RÁKÓCZI Zsigmondnál az „Wyhel“-en tartózkodó menekült nyomdász ügyében. Azonban IVÉNYI egy hibás XVIII. századi másolatot látott: az eredet (Liber expeditionum camerae Scepusiensis 1588—96. 31. l.) „Vysol“ áll. A nyomdász tehát MANTSKOVIT, azonban Galgóceráról való menekülésének oka ma ismeretlen.

¹⁸ *I. m.* 143. l. — XLVIII tábla 9—16.

iniciáلسorozatból a $C (*_{1a})$ és $H (K_{1a})$, illetve $A (A_{6a})$, $S (A_{2a})$ és $V (A_{8a})$ betűk szerepelnek. A három záródísz közül az egyik (A_{8a} és K_{1a})¹⁹ Vizsolyban, majd később Bártfán fordul elő. A másíkról (címlap)²⁰ eddig csupán Bártfán történt felhasználásából tudunk. A harmadik fonatos záródísz ($*_{3a}$) mostanáig ismeretlen volt, ehhez hasonlóak azonban már fordultak elő MANTSKOVIT nyomdájában.²¹

A MADER gyűjteményében szereplő versek keletkezése az 1580. és 1588. év közé esik. A bennük szereplő személyek, vagyis akikhez a költemények szólnak, illetve akik azokat írták, jelentős része trencsényi. A zömükben felvidékieken kívül találunk azonban brassói, kolozsvári stb. személyeket is. Külön tanulmányozást érdemelnek ezek, hiszen számos olyan alak nevét, illetve alkotását, akik latin versek írásával foglalkoztak Magyarországon e korban, csak ez a kis könyv őrizte meg számunkra.

III. ANNA, Fürstin von Waldeck: *Das fürstliche Wurtzgerlein zu Arolsen*. (Giessingen) [Eberau?], 1589, (Mannlin). [40] lev. — 8°

A városnév (Giessingen) és a nyomdász neve (Hans MANNLIN) együttesen kétségtelenné teszik, hogy hazai nyomdáról van szó: Németújvár (Güssing) és MANLIUS (Mannel). A városnév formája azonban szokatlan. Ez ugyanis a latin nyelvű nyomtatványokban „Gyssingae”, „Gissingae”, illetve „Nemetvyvvarini” alakban fordul elő, míg az eddig ismert egyetlen német nyelvű kiadványban²¹ „zu Güssing” áll.²² Több gondot jelent a nyomtatás ideje. A címlapon alul ugyanis „M. D. LXXXIX” évszám áll, ezzel szemben MANLIUS németújvári tevékenységéről csupán az 1582—1584, illetve 1595—1597 közötti évekből tudunk.²³ 1589-ben a sokat vándorló nyomdász Monyorókeréken dolgozott, ahol 1587—1592 között tevékenykedett.²⁴ Jóllehet MANLIUS sok helyen dolgozott, mégsem nagyon lehet feltételezni, hogy több éves monyorókeréki tevékenységét ezért az egy nyomtatványert megszakította volna. A probléma megoldását talán abban kell keresnünk, hogy a címlapon levő évszám csupán az előtte levő sorokra vonatkozik: „Mit einer Vorrede Jeremiae Hombergers, der H. Schrifft Doctoris”. HOMBERGER előszava, amely a kis nyomtatvány 3—9. lapjain található, valóban 1589. február 2-án kelt. Ebben az esetben a kis munka nyomtatására MANLIUS 1595—1597 közötti németújvári működésekor került sor. Ez esetben azonban fel kell tételeznünk egy korábbi kiadást is, mert az ajánlásban HOMBERGER kifejezetten a nyomtatásban kiadott műről beszél, márpedig HOMBERGER 1595. november 5-én²⁵, BERNHARD püspök pedig, akihez az ajánlás szól, 1591. március 11-én²⁶ meghalt. Egy másik — talán valószínűbb — feltevés esetén az évszám a nyomtatás évét is jelenti, de MANLIUS a helységnevként — Monyorókerék helyett — a regensburgi számkivetésben élő HOMBERGER számára ismerősnek csengő „Giessingen”-t használta. Rövid gráci együttlétük után ugyanis MANLIUS Németújvárra távozott, ahol több HOMBERGER-munkát is kinyomatott²⁷ ezzel a helységnevvvel.

¹⁹ SOLTÉSNÉ: *I. m.* 143. l. 16. sz. fejléc-záródísz — XLVII tábla lb.

²⁰ SOLTÉSNÉ: *I. m.* 145 l. 3. sz. fejléc-záródísz — LX tábla 5.

²¹ SOLTÉSNÉ: *I. m.* XLVI tábla 10 és 13.

²² Vö. *Magy. Könyvszle*, 1955. 114. l.

²³ Általában MANLIUS helyesírása a nyomdahelyet illetőleg is rendkívül szeszélyes, pl. Németlövő az alábbi alakokban szerepel nyomtatványában: Sic, Sicz, Siczbe, Siczben, Syczben, Schützing.

²⁴ Vö. GULYÁS: *I. m.* 212—215., 221—222. l.

²⁵ SZABÓ Károly ugyan az egyik helynélküli 1588. évi nyomtatványt (*RMK II.* 203.) „Németújvár” megjelöléssel közli, de ezt Gulyás (*i. m.* 217. l.) helyreigazította.

²⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*. (továbbiakban: ADB) Leipzig, 1889. 50. köt. 460. l.

²⁷ EUBEL III. 264.

²⁸ *RMK II.* 177, 184.

Az eddig ismeretlen MANLIUS-kiadvány tartalmilag meglehetősen messze esik hazánktól és Jeremias HOMBERGER hesseni hazájába vezet. A lutheri tanokat Stájerországban hirdető lelképásztor ugyanis Fritzlárban született,²⁸ amely félúton fekszik Homberg és Waldeck között, amely neki, illetve a hercegségnek adott nevet. A kis könyvecske szerzője maga ANNA, az özvegy waldecki hercegasszony, aki rövid bevezetőjében kifejtette, hogy miért és miképpen lett LUTHER követője, majd e tanok szellemében foglalja össze — hitvallásszerűen — a főbb hittételekre vonatkozó véleményét.

HOMBERGER, amint ezt előszavában megírta, már 35 évvel korábban (azaz 1554-ben) a hercegasszony udvari papja volt, és a kis munka kéziratát — Dietrich RAPLENBOL mengerighauseni lelkész társaságában — a hercegi levéltárban találta Arolsenben. A kézirat nyomtatásban való megjelentetéséről is HOMBERGER gondoskodott, aki a habsburgi ellenreformáció nyomására 1585 vége óta Grácból Regensburgba kényszerült száműzetésbe. Stájerországi híveivel azonban továbbra is élénk levelezésben állott, és az ottani rendektől rendszeres anyagi támogatást kapott. 1590-ben vissza is tért Grácba, majd 1595-ben a morvaországi Znojmo-ban halt meg.²⁹ A fentiekből feltehető, hogy HOMBERGER kapcsolata MANLIUSSzal — akár közvetlenül, akár gráciák közvetítésével — a továbbiakban is fennmaradt. Ennek bizonyítéka ez a nyomtatvány is.

HOMBERGER ajánlását Bernhard WALDECK grófhhoz, az osnabrücker püspökhöz intézte, akit maga keresztelt még udvari pap korában. BERNHARD püspök ezekben az években fordult el véglegesen Rómától. A püspök unokája volt a kis munka szerzőjének, ANNA hercegasszonynak, akinek életéről viszonylag bőven maradtak ránk romantikus adatok is.³⁰ Eszerint III. FÜLÖP, Waldeck hercege atyái beleegyezés nélkül vette el ANNÁT, Johann KLEVE, Berg und Mark hercege lányát. Ezért az esküvőt jogilag megsemmisítették, és ANNÁT két évig fogságban tartották. Csak ezután (1519-ben) II. MIKSA császár közbeavatkozására tarthatták meg a most már jogilag is elismert esküvőt. III. FÜLÖP 1524-ben vette át Waldeckban az uralkodást, és 1529-től feleségével együtt a lutheránus tanokat vallották magukénak. A hercegasszony 28 évvel élte túl férjét: 1567-ben halt meg.

Az ötíves nyomtatvány (A⁸—E⁸) a már említett ajánlás után már csak ANNA hercegasszony munkáját tartalmazza. A kolofon előtt — 30 × 53 mm méretű — záródisz található, amelyet ugyan MANLIUS nyomtatványából nem ismerünk,³¹ de erős hasonlóságot mutat e műhely egy másik díszével.³² Az egyetlen ismert példányt e kiadványból a bécsi Nationalbibliothek 80 H 53 jelzet alatt őrzi. BORSA GEDEON

A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában. HUSZÁR GÁL debreceni nyomdásztevékenysége, nyomdatermékeinek kronológiai rendje ma már meglehetősen tisztázott. Tudjuk, hogy 1561 elején menekült Kassáról MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter városába, és körülbelül a következő év májusáig élt itt, mert 1562 nyarán már a révkomáromi sajkások között folytatja prédikátori tevékenységét.¹

A szűk másfél esztendő kitevő debreceni tartózkodása alatt nem mint lelképásztor, hanem mint nyomdász működik, mert ma még felderítetlen módon odakerült nyomdász-felszerelése is. Ugyanis Debrecenben ugyanazokkal a betűkkel dolgozik, mint amelyeket

²⁸ ADB 50. köt. 458. l.

²⁹ Vö. ADB 50. köt. 458—461. l.

³⁰ WAGNER, Alfred: *Die Geschichte Waldecks und Pymonts*. Bad Wildungen, 1888, 29—30. l.

³¹ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* 142. l.

³² SOLTÉSZNÉ: *I. m.* LXXII. tábla 11.

¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 113—119. l. — BENDA-IRINYI: *A négy száz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961. 18—22. l. — Ötvös János: *Huszár Gál mint nyomdász*. Egyháztörténet. 1959. 84—88. l.

Magyaróvárt megjelent könyveiben használt, s amelyeket nyilván Kassára is magával vitt. Debrecenben még az odaérkezése évében, tehát 1561-ben kinyomtatta MÉLIUSZ két munkáját,² a következő évben pedig a harmadikat, az *Aran Tamást*.³ Ez a díszes kivitelű, kissé egyenetlen nyomása ellenére is gyakorlott kézre valló könyv 1562 február végén hagyta el a sajtót, s GULYÁS Pál szerint még biztosan HUSZÁR GÁL munkája.⁴

Az *Aran Tamás* megjelenése után, tehát márciusban még ő fogott bele a kétfajta változatban ismert *Confessio*⁵ nyomásába, mégpedig eléggé zavaros, háborús viszonyok között. A FERDINÁND ellen JÁNOS ZSIGMOND segítségére siető török Debrecen mellett ütött tábort, s MÉLIUSZ meg is említi a könyv ajánlásában: „a törökök dühe városunkra tört, és munkánkat akadályozta”.⁶ A könyv nyomása híven tükrözi a nehéz időket. Ívről-ívre egyenetlenebb, gondatlanabb, bár ugrásszerű romlást sehol sem lehet megállapítani. Ez utóbbi tényből azt következtethetjük, hogy a mű nyomását még HUSZÁR intézte, s a május táján bekövetkezett távozásáig el is készülhetett vele.

Ez a *Confessio*, mint tudjuk, kétfajta változatban jelent meg. Az egyik az eger-völgyiek hitvallásaként,⁷ az egrieknek FERDINÁNDHOZ és MIKSÁHOZ, majd MÉLIUSZ PÉTERNEK és SZEGEDI Györgynek, utána pedig külön CZEGLÉDI Györgynek az olvasóhoz intézett ajánlásával, a másik változat pedig a debreceni egyház hitvallásaként⁸ MÉLIUSZ Péter és SZEGEDI György előszavával, NÉMETI Ferencnek ajánlva.

Ezeknek az előszóknak és ajánlásoknak a kiszedésére mindkét változatnál szokás szerint a könyv elkészülte után került sor, amelynél HUSZÁR GÁL már nem volt jelen. Másképp nehezen magyarázható az az ugrásszerű romlás, amely ezeknek a részeknek a szedésében és nyomásában észlelhető. Nem csoda, ha CZEGLÉDI György az ajánlásban a nyomtatók járatlanságára — „infantia typographorum” — hivatkozik, és SZEGEDI György is szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a nyomtatók újoncok voltak. Ezenkívül mindketten mentegetőznek, hogy hiányzott a megbízható korrektor is. Ezeket a kefeleenyomatra emlékeztető íveket primitív, gyakorlatlan kezek, talán HUSZÁR GÁL helybéli famulusai állították elő.

Az nem téveszthet meg bennünket, hogy a betűk továbbra is HUSZÁR GÁL betűi. Ő ugyanis alighanem csak a patricákat vitte magával, a kiöntött betűket és a matricákat Debrecenben hagyta.⁹ Úgy látszik azonban, hogy sietősen távozott, mert az „i” betű matricáját magával vitte, vagy talán az a zűrzavaros helyzetben elkallódott. Ugyanis ezeken a távozása után szedett lapokon a rendes „i” betű mellett — amelyek nyilván HUSZÁR öntéséből még megmaradtak — megjelenik egy korcs, a rendesnél jóval vékonyabb és 2,2 mm helyett 2,7 mm magas „i” betű, amelyről ráadásul még a pont is sokszor lemarad. Szemelláthatólag egy házilag, szükségmegoldásként készített primitív matrica szüleménye.

Amikor azután az ívek összefűzésére került a sor, kiderült, hogy a P ívből vagy kevesebbet nyomtak, vagy a kinyomott ívek egy része tönkrement. Így jöhetett létre az *Egervölgyi hitvallás*nak az a variánsa, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található.¹⁰ Ebben ugyanis — a többi példánnyal ellentétben — a P ív a korcs „i” betűkkel együtt az ajánlások primitív szedőjének kezéről árulkodik, s ráadásul a lapok sem megfelelő sorrendben következnek, jeléül annak, hogy a kiszedett lapok íven belüli elhelyezését — az ún. „kilövést” — sem gyakorlott mester végezte.

² RMK I. 47. és 46.

³ RMK I. 48.

⁴ I. m. 114—115. l.

⁵ RMK II. 85. és 86.

⁶ BENDA—IRINYI: I. m. 21. l.

⁷ RMK II. 85.

⁸ RMK II. 86.

⁹ Ötvös János: I. m. 87. l.

¹⁰ RMK II. 85. Első példány.

A matrica hiánya folytán megjelenő korcs „i” betű kétségtelen bizonyítékot ad kezünkbe az 1562-i debreceni nyomtatványok elhatárolására: egyrészt, hogy mi származik Huszár Gáltól és mi nem, másrészt, hogy milyen nyomtatványok keltezhetők Debrecenben erre az évre.

SZABÓ Károly 1562-ből az eddig felsorolt debreceni nyomtatványokon kívül még kettőt említ: MÉLIUSZ *Catekizmusát*¹¹ és ugyancsak MÉLIUSZNAK *A kísértet és a bűnös ember párbeszéde*¹² címen számontartott munkáját. GULYÁS az előbbiről — nem láthatván a marosvásárhelyi unikumot — nem tudta megállapítani, hogy ki nyomtatta, az utóbbit pedig az ajánlás kelte (1562. augusztus 31.) alapján már nem Huszár művének tekinti.¹³ MOLNÁR József ezek közül csak a *Catekizmust* vizsgálta, s arra a megállapításra jutott, hogy helyesírása alapján már nem Huszár Gál nyomtatta, hanem valaki más, de nem Török Mihály.¹⁴

A két mű meglevő unikum példányai világosan magukon viselik a Huszár Gál utáni idő jellemző tipográfiai jegyeit. Mindkettőben ott találjuk a korcs „i” betűt. A nyomdatechnika — talán a szerzett gyakorlat révén — valamit javul, de még mindig primitív. A szedő rosszul rakja fel az őrszavakat, pl. ugyanannak a lapnak az utolsó vagy a következő lapnak a második sorához igazodik, máshol beletartozik a szövegbe, vagy helyesírása eltérő. Jellegzetes továbbá mindkét nyomtatványban az ívjelzésekben a pont következetes alkalmazása — pl. „A. iij.” — amely Huszár Gál nyomtatványaiiban sohasem fordul elő, s különben is eléggé egyedülálló, tudálékos gyakorlatnak tekinthető.

A kísértet és a bűnös ember párbeszéde című mű alaposabb vizsgálata egyébként megoldott egy másik problémát is, amelyet már Szabó Károly felvetett nem sokkal műve megjelenése után.¹⁵ Ő a *Régi magyar könyvtárban* e kiadvány marosvásárhelyi példányát unikumként írta le, s (más címen) felvett egy Debrecenben 1570-ben megjelent második kiadást is.¹⁶ Ennek leírásában hivatkozott egyrészt WESZPRÉMI tekintélyére, aki nemcsak említi az 1570-i kiadást, hanem még idéz is belőle, másrészt pedig úgy tudta, hogy e második kiadásból példány is volt Nagy István könyvtárában. Valóban, e könyvtár LISI és FRANCKE-féle katalógusa¹⁷ 1117. szám alatt felsorolja a művet, „Debreczen 1570” hely és időmegjelöléssel, mint egy kollegátum első tagját (a második tagja MÉLIUSZ 1562-ben megjelent katekizmusa), s az előbbi ismertetéséhez hozzáfűzi, hogy ebben a kiadásban az egyetlen ismert példány. Amikor Nagy István hagyatékának egyes darabjai között a British Museumban ez a példány is felbukkant, Szabó Károly megvizsgáltatta, s arra a következtetésre jutott, hogy az 1570-i megjelenés feltételezése nem alapszik meg bízható adatokon. Kifejezte gyanúját, hogy az RMK I. 50-nek marosvásárhelyi és az RMK I. 79-nek londoni csonka példányai egyaránt az 1562-i kiadásból lehetnek, „ezen kérdést azonban csak a két példány összehasonlítása után lehetne eldönteni”. Rá negyed évszázadra KANYARÓ Ferenc¹⁸ minden hivatkozás nélkül újra felsorolja ezt az 1570-i második kiadást, s bár a műnek csak a Marosvásárhelyt levő első kiadású unikumát látta, még azt is tudni véli, hogy a második kiadás „bizonyosan az új időket megillető változtatásokkal” jelent meg.

¹¹ RMK I. 49.

¹² RMK I. 50.

¹³ I. m. 115. l.

¹⁴ MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 304. l.

¹⁵ *Régi magyar nyomtatványok egyetlen példányai a British Múzeum könyvtárában*. Magy. Könyvszle. 1880. 219. l.

¹⁶ RMK I. 79.

¹⁷ *Catalogue... d'une... collection... de feu M. Estienne de Nagy...* Leipzig, 1870.

¹⁸ *Mélius ismeretlen és elveszett művei*. Magy. Könyvszle. 1906. 302. l.

SZABÓ érzéke nem csalt. A marosvásárhelyi és londoni példányok mikrofilmjének összevetéséből a címlevél kivételével hiánytalanul előttünk van a mű 1562-i, a HUSZÁR Gál utáni idő jegyeit végig magán viselő kiadása. Egyes levelek mindkét példányban megvannak, s ez a körülmény kétségtelenné teszi az azonosságot. A 8° alakú mű terjedelme ($a_8 - b_4$) 60 számozatlan levél, és a könyv három részből áll. Az első rész, amelynek címlapja (s talán az egész mű közös címlapja) hiányzik, ajánlással kezdődik a címlap verzóján (feltehetőleg NÉMETHI Ferencnének) Debrecen, 1562. augusztus 31-i keltezéssel. Ez a rész a kísértet és a bűnös ember párbeszédét tartalmazza, s tart a c_4 verzóig, ahol külön címlap nélkül „Minden fele szwksegés könyörges nec igaz moggya Rőwid sommába” kezdődik, s ez a rész az e_1 verzóján fejeződik be FINIS jelöléssel. Az e_2 levél rektóján új címlap következik: *Az Hitről es az kereziensegrwl valo vetekedes: Christus, S. Peter és Papa. S. Pal.* Ezt követi az ajánlás „Nemethi Ferencz ne azzonyomnac” Debrecen, 1562. október 12-i keltezéssel, s ez a rész tart h_{42} -ig, ahol újra a FINIS jelölést találjuk.

A British Museumban levő, címlap nélküli példány meghatározásáról a NAGY István előtti tulajdonos, a régiségeket kedvelő NAGY Gábor (1770—1861) táblabíró az előzéklapon ezt jegyezte be: „Krisztusnak, Szent Péternek, Szent Pálnak és Páának egymással való Beszélgetési. Írta Mélius Péter. Debreczenben 1570. 8° Ezen ritka és unicum Exemplár könyvnek czimjét megtaláltam Sándor Könyvesház III. 99. [ide Nagy István betoldotta: „4. lapon N. I.”] Sem a' G Teleky Sánd sem a' Muzeumban nem találattik. . .”

Nem sikerült nyomára bukkanni, hogy milyen forrás alapján írta SZABÓ Károly¹⁹ erről a példányról, hogy ez „az egykor Weszprémi és NAGY Gábor birtokában volt, s most a British Museumban levő csonka példány”. WESZPRÉMI könyvtáráról KÖLCSEY Ferenc azt írja KAZINCZYNAK,²⁰ hogy „ezelőtt mintegy hat évvel Weszpréminek könyveit elvesztegették”. A levél 1812. januárjában kelt, tehát a könyvet 1806-ban a 36 esztendő SÁNDOR Gábor valóban megszerezte. Ez esetben talán WESZPRÉMI e címlap nélküli példányról csak találomra írta az 1570-i megjelenést, amelyet tőle vett át SÁNDOR István. SZABÓ Károly erre a megállapításra jutott: „Min alapszik Weszprémi és Sándor István meghatározása, kik e czimlaptalan példányt Debrecen 1570-re helyezték nem tudom, s e meghatározást biztosnak állítani nem merem”.²¹ WESZPRÉMI nagyság- és terjedelemléírása pontosan egyezik ezzel az első kiadással: „in 8. plag. 8°”, vagyis nyolcadrétben 8 (a — h) ív. 28 sorban idéz a mű f_{30} és f_4 leveleiről, ezek itt-ott betűben eltérnek ugyan, de szó szerint egyeznek az 1562-i szövegével, és semmiképpen nincs nyoma a KANYARÓ által feltételezett „új időket megillető változtatásoknak.”

Mindezek alapján SZABÓ Károly gyanúját megerősítve nyugodtan állíthatjuk, hogy e műből 1570-ben újabb kiadás nem jelent meg.

SZABÓ Károly a következő debreceni nyomtatványként MÉLIUSZ Magyar prédikációit²² sorolja fel, amelyben már ott áll az új nyomdász mester, TÖRÖK Mihály neve. Ennek az ajánlása 1563. május 25-én kelt, tehát HUSZÁR Gál távozása után körülbelül egy esztendővel.

Az 1562. és 1563. évre a SZABÓ Károly utáni irodalom — elsősorban KANYARÓ Ferenc²³ — még mintegy tíz debreceni nyomtatványt említ, amelyek közül kettő már SZABÓ Károlynál is szerepel, mint debreceni év nélküli nyomtatvány.

E művek közül csupán a példányban is ismerteket vizsgáljuk, bár szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a nyomda primitív körülményeinek ismeretében kissé gyanús

¹⁹ Magy. Könyvszle. i. h.

²⁰ *Levelezése*. 9. köt. 225. l.

²¹ Magy. Könyvszle. i. h.

²² *RMK* I. 53.

²³ *I. m.* 1906. 291. l.

ez a bőség. Mielőtt azonban a példányokat szemügyre vennénk, vizsgáljuk meg a TÖRÖK-féle nyomtatványok sajátosságait. Ezek már gyakorlott nyomdászkezet árulnak el. A korcs „i” betű eltűnik, hozzáértő kéz új, HUSZÁR Gál betűinek típusába szépen beillő „i”-t metsz, amelynél csak a ráhelyezett pont kerül magasabbra, s így gondos vizsgálattal jól megkülönböztethető az eredeti, HUSZÁR Gál-féle „i” betűtől. Az egy esztendőös interregnum másik jellegzetessége azonban még a következő években is fel-felbukkan: a római számos ívjelzések elszórtan továbbra is pontozással jelennek meg. Sőt ez a pontozás még a HOFFHALTER impresszumával megjelent nyomtatványokban is kísért, s csak a KOMLÓS András keze alól kikerült művekben tűnik el. Hasonlóképpen nem találjuk HOFFHALTER-nek váradi nyomtatványaiban sem.

Ezeknek az ismereteknek a birtokában vegyük vizsgálat alá azt a három művet, amely a fenti mintegy tíz közül példányban is ránkmaradt — sajnos, mind a három címlap nélkül.

Az egyik MÉLUSZnak a *A lélek könyve* címen emlegetett munkája.²⁴ A ma már az Országos Széchényi Könyvtárban levő TODORESZKU-féle példányról TRÓCSÁNYI közölte SZILY Kálmán megállapítását, hogy a könyv hátlapján talált kéziratosszámítások szerint 1563-ra tehető a megjelenési ideje.²⁵ ZOVÁNYI szerint biztosan 1566 előtt, valószínűleg 1563-ban jelent meg.²⁶ Sorából élesen, tisztán ugrik elő az új „i” betű a többi, már kopottabb betű közül. Ívjelzései helyenkint pontozottak. Talán nem tévedünk, ha a TÖRÖK-féle vezetés első termékének tartjuk.

Az *Evangéliumok és epistolák*²⁷ című munka megjelenési ideje nem ennyire tisztázott. SZABÓ Károly év nélkül vette fel, csak annyit említ róla, hogy az *Aran Tamás* betűivel nyomták, s az irodalom ennek alapján hallgatólagosan elfogadta az 1562 táján való megjelenését. A korcs helyett az új „i” betű szerepel benne, váltakozva a HUSZÁR Gál öntéséből megmaradt „i” betűkkel. Nyomása eléggé egyenetlen, ívjelzése arab számmal fut, így a pontozás nem jelentkezhet.

A harmadik mű — *Életnek kutfeje*²⁸ — időbeli elhelyezésével szintén mostohán bánt az irodalom. SZABÓ Károly azt említi róla, hogy egyetlen példánya az *Evangéliumok és epistolák* kötetéhez kolligálva maradt fenn. Ebből HORVÁTH Ignác elég merészen azt következtette, hogy körülbelül azzal egy időben jelent meg²⁹ — holott annak megjelenési ideje is eléggé bizonytalan. Véleménye szerint az ismert három XVI. századi kiadása közül ez a legrégebbi, s megelőzte az 1589-i debreceni kiadást. Sajnos, HUSZÁR Gál másik, kisebb betűtípusával készült, amellyel például *A Szent Pál apostal levelének... magyarázattya*³⁰ című művet nyomták, ívjelzései is arab számmal futnak, így a két jellegzetesség nem ugorhat elő. Valami azonban közeli kapcsolatba hozza az előbbi *Evangéliumok és epistolák* című művel. Mindkettő német anyanyelvű szedőt sejtet: „kerlec, Hogy Mynden Zauaros pochadekot hatra Ha-//gyvvan...”³¹ A nagy kezdőbetűk bőséges, de indokolatlan használata, az elválasztás mögött megbúvó olvasat — ha-gi-ván — mind magyarul nem tudó német emberre utal, aki hasonló módon — „ho-gi” — választja el a „hogy” kötőszót is.

²⁴ KANYARÓ: *I. m.* 1906. 293. l. A példány OSZK jelzete: RMK I. 53a.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Egy XVI. századbeli nyomtatványtöredék.* Akad. Ért. 1914. 154. l.

²⁶ ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére.* Bp. 1940. 300. l.

²⁷ RMK I. 329.

²⁸ RMK I. 330.

²⁹ *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I. kötetéhez.* Magy. Könyvszle. 1891. 141. l.

³⁰ RMK I. 47.

³¹ RMK I. 330. fol. A_{3a}.

Ha az irodalom hallgatóságos megegyezése alapján ez utóbbi két munka 1562 táján való megjelenését elfogadjuk, igen érdekes következtetéshez juthatunk. Próbáljuk nyomon követni az eseményeket.

HUSZÁR GÁL — a jelek szerint elég sietősen — 1562 tavaszán otthagyta Debrecent. Távozásának okát sok mindenben keresték,³² de nem figyeltek fel még arra a tényre, hogy HUSZÁR GÁL minden tartózkodási helyén mint prédikátor szerepelt — kivéve Debrecent. Talán MÉLIUSZ nem találta elég képzettnek erre a hivatalra, viszont a nyomdásztevékenység önmagában nem elégítette ki ezt a reformátori buzgalmú férfiút. Révkomáromba megy, ahol könnyen felveheti a kapcsolatot HOFFHALTER Rafael bécsi nyomdással, akitől annak idején a mesterséget megtanulta, s a nyomdászfelszerelést vásárolta. Ötvös bizonyosra veszi, hogy HOFFHALTERnek Debrecenbe költözésében HUSZÁR GÁL szerepét kell keresnünk.³³ A hányatott életű HOFFHALTERről nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bécsben állandóan tartott attól: mi lesz, ha protestáns érzülete kiderül? HUSZÁR Gáltól értesül, hogy Debrecen nyomdász nélkül van, s ő a jövőt építve elküldi egyik legényét Debrecenbe, nézzen körül, milyen lehetőségekre lehet számítani MÉLIUSZ városában. Ez a német legény talán még 1562-ben odaérkezve beáll a szakember nélkül botladozó nyomdába, kimetszi az új „i” betűt, s a magyar nyelv ismerete nélkül is segít magyar szövegek — németes — szedésében. Így jelenik meg az *Evangeliumok és epistolák*, valamint az *Életnek kufjeje*. Ekkor kapcsolódik be — talán inkább anyagiakkal, mint szakértelemmel — Török Mihály, átveszi a nyomdát, s mint vezető, ő végzi a korrektúrát. Már ő alatta hagyja el a sajtót a *Lélek könyve*, amelynek helyesírása MOLNÁR szerint³⁴ Török Mihályra enged következtetni.

Közben Bécsben bekövetkezik, amitől HOFFHALTER tartott. 1563-ban még kinyomtat egy könyvet,³⁵ de csakhamar olyan hirtelen kell menekülnie, hogy még nyomdáját is kénytelen otthagyni. Némi kis felszereléssel ismeretlen hányódások után még abban az évben megérkezik családostul Debrecenbe. Hogy 1563-ban már valóban ott volt, az Ötvös szerint biztosra vehető.³⁶ Ugyanis ebben az évben jelenik meg MÉLIUSZ *Magyar prédikációk* című munkája — az első ismert nyomtatvány Török impresszumával — amelynek címlapmetszetében és „A” iniciáléjában szerinte HOFFHALTER műve ismerhető fel. Török és HOFFHALTER kapcsolata még tisztázatlan, mindenesetre 1565-ben két mű HOFFHALTER impresszumával hagyja el a sajtót: *A két Sámuel könyvei*³⁷ és a *Magyar decretum*,³⁸ az utóbbi egy ő általa szerzett vagy inkább készített új betűtípussal. E két mű megjelenése után — ilyen szép nyomtatványok eddig nem jelentek meg Debrecenben — HOFFHALTER még abban az évben otthagyja MÉLIUSZ városát, és tovább költözik Váradra.

Alighanem HOFFHALTER jelenlétével, s nem — mint GULYÁS gondolja³⁹ — Török betegeskedésével magyarázhatjuk meg azt az érdekes jelenséget, hogy a Török névvel együtt jelentkező fellendülés HOFFHALTER távozásával megszakad, noha Török továbbra is a nyomda élén marad. Úgy látszik, hogy a közben betanult legények — köztük az ívjelzéseket pontozó is — nem tudják olyan sikerrel folytatni a vállalkozást.

KELECSÉNYI ÁKOS

³² Vö. BENDA—IRINYI: *I. m.* 21. 1.

³³ *Hoffhalter Rafael debreceni nyomdász*. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1960—1961. Debrecen, 1962. 41. 1. Hasonló eredményre jutott már előzőleg SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 83. 1.

³⁴ *I. m.* 176. 1.

³⁵ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte*. Bd. 1. Wien, 1883. 92. 1.

³⁶ *I. m.* 41. 1.

³⁷ *RMK* I. 55.

³⁸ *RMK* I. 56.

³⁹ *I. m.* 128. 1.

A XVI. századi simándi nyomda. A „rejtélyes” XVI. századi szegedi nyomdával kapcsolatban már említettük,¹ hogy a legújabb irodalomtörténeti kutatás egy eddig ismeretlen XVI. századi nyomdahelyet hozott felszínre. PIRNÁT Antal érdeme, hogy megtalálta azt a közel kétszáz éve kiadott, egykorú levelet, amely hírt ad erről a nyomdáról.

Gotthold Ephraim LESSING a braunschweigi herceg híres wolfenbütteli könyvtárában fedezte fel Adam NEUSER Erdélyben is megfordult heidelbergi „ariánus” prédikátor egyik levelének a másolatát, s azt 1774-ben tanulmány kíséretében ki is adta.² Ez a levél mostanáig ismeretlen volt a magyar irodalom- és nyomdászattörténészek előtt, csak PIRNÁT Antal könyvéből tudtuk meg, hogy az milyen sok értékes, magyar vonatkozású adatot tartalmaz.³

NEUSER ebben a levélben elmondja, hogy — vallási és politikai okokból — hazájából Erdélybe menekült, s 1572-ben Kolozsváron akart letelepedni. Itt azonban különböző vádaskodások, rágalmak miatt nehéz helyzetbe került, ezért DÁVID Ferenc tanácsára egy vitairatot akart nyomtatásban kiadni a maga védelmére. Az erdélyi fejedelem (BÁTHORY István) azonban már eltiltotta az unitárius művek kiadását. DÁVID ezért a török hódoltsági területen (Arad és Gyula között) fekvő Simándra küldte NEUSERT ajánló levéllel, ahol működött egy nyomda. NEUSER út közben Lugoson találkozott „Pál úrral”, a simándi könyvnyomtatóval. PÁLT ugyanis a román hiten levők helyzetbe hozták, hogy jobbnak látta elhagyni a faluját. NEUSER kívánságának Lugoson nem tudott eleget tenni, mert az is az erdélyi fejedelemhez tartozott, ezért tovább mentek Temesvárra, s vitték magukkal a nyomdát is. Temesvárott azonban NEUSERnek — a magyar bíró utasítására — jelentkeznie kellett a pasánál, aki gyanúsna találta az idegent és elfogatta, majd amikor az a menekülés reményében áttért a mohamedán hitre, Konstantinápolyba küldte. NEUSER a török fővárosban is fenntartotta kapcsolatait az erdélyi és lengyel unitáriusokkal, s innen írta a LESSING által kiadott „önigazoló” levelet.

A Simándon működő, majd Lugoson át Temesvárra kerülő PÁLT PIRNÁT is KARÁDI Pállal, a nyomdát pedig a korábbi abrudbányai műhellyel azonosítja.⁴ A levélben található utalás valóban egyértelműen KARÁDI Pálra illik: „wurde derohalben mit einer öffentlichen Commendation oder Schreiben des Superintendenten Francisci Davidts abgefertiget zu dem Buchdrucker gen Schiman . . . und ein Prediger daselbst zu Schiman war”. A KARÁDI életére vonatkozó eddigi adatok szerint⁵ ő 1569 őszén vagy 1570 tavaszán Abrudbányáról valóban Simándra került. (SZINNYEI szerint a *Balassi-komédia* miatt kellett Erdélyt elhagynia.⁶) Innen 1572-ben elűzték, s akkor Temesvárott lett prédikátor. Nyilvánvaló így, hogy az abrudbányai nyomdát vitte magával további állomáshelyeire.

KARÁDI a Simándon töltött két esztendő alatt valószínűleg működtette a nyomdáját. Erre utal az is, hogy DÁVID odaküldte NEUSERT.

Simándon ekkorra már KARÁDI unitárius hitre térítette a lakosságot, s virágzó eklézsiát hozott létre. A városka hitviták színhelyeül is szolgált. ZOVÁNYI szerint⁷ 1570 őszén, KANYARÓ szerint⁸ két ízben is disputáltak a kálvinisták és az unitáriusok. 1570

¹ *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése.* Magy. Könyvszle. 1963. 79. évf. 4. sz. 359. l.

² *Zur Geschichte und Literatur. Aus den Schätzen der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel.*

³ *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Bp. 1961. 117—127. l. Erre az adatra STOLL Béla hívta fel a figyelmemet.

⁴ *Uo.* 124. l.

⁵ *Cikkei a Theológiai Lexikon részére.* Bp. 1940. 217. l.

⁶ *Magyar írók élete és munkái.* 5. köt. Bp. 1897. 1010—1013. has.

⁷ *I. m.* 409. l.

⁸ KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei.* Magy. Könyvszle. 1906. Új foly. 14. köt. 4. füz. 309. l.

őszén — mindkét forrás szerint — az unitáriusokat BASILIUS István és KARÁDI Pál, a kálvinistákat MELIUS vezette. Az eredménytelen vita után MELIUS 25 tételt adott át BASILIUSnak megválaszolás céljából, arról azonban nem ismerünk adatot, hogy BASILIUS felelt-e ezekre.

KARÁDI és BASILIUS között már a vita előtt is szoros kapcsolat lehetett. 1569—70-ben BASILIUS kezdeményezésére indult több unitárius prédikátor a tiszántúli terület áttérítésére. Ekkor ment át BASILIUS ösztönzésére KARÁDI is Abrudbányáról Simándra.

KARÁDI simándi nyomtatványai közül ez idő szerint nem ismerünk semmit, néhány művet azonban összefüggésbe hozhatunk ezzel a műhellyel. Elsősorban gondolunk BASILIUS István elveszett, csak hírből ismert munkáira.

KANYARÓ Ferenc veti fel⁹ KÉNOSI TÓZSÉR munkája¹⁰ alapján, hogy CZEGLÉDI György és KÁROLI Péter 1569-ben Debrecenben megjelent könyvükben hivatkoznak BASILIUSnak egy magyar nyelvű, *Confessio de Deo Patre, de Jesu Christo et Spiritu Sancto* című művére. Ezt a debreceni nyomda új története a debreceni kiadványok között sorolja fel.¹¹ Ez nyilvánvaló tévedés, hiszen ugyanaz a nyomda nem adhatta ki mind a két fél írását, az unitárius BASILIUS kötete nem jelenhetett meg a kálvinista Debrecen nyomdájában. Ezt a nyomtatványt valószínűleg Gyulafehérváron, de esetleg KARÁDI abrudbányai vagy simándi műhelyében készítették.

KANYARÓ CZEGLÉDI és KÁROLI ugyanazon munkájában egy másik BASILIUS-műre is talált utalást. Ez egy SERVETRŐL szóló ének, amely szintén 1569-ben jelent meg, s SZABÓ Károly nem ismerte. Ez az elveszett nyomtatvány az előbbihez hasonlóan hozható kapcsolatba az abrudbányai—simándi műhellyel.

A BASILIUS és CZEGLÉDI—KÁROLI közti vita az említett két írás után tovább folytatódott, amint arra KANYARÓ egy másik KÁROLI-műben utalást talált.¹² Ennek a címe — KANYARÓ megállapítása szerint — *Méliusz követőinek három Istent és két Krisztust vallásáról*. Megjelenési helyként Kolozsvárt, időnek pedig 1570-et jelölt meg. ZOVÁNYI¹³ valószínűleg ugyanezt a művet írta le a következő címmel: *Válasz Czeplédi György és Károlyi Péter ellene írt művére*. Szerinte 1569-ben Gyulafehérvárott jelent meg. Az egykorú forrás szűkszavúsága miatt és példány hiányában a kérdést eldönteni nem lehet, a BASILIUS is KARÁDI közti kapcsolat ismeretében felvethetjük azt a lehetőségét is, hogy ez a mű is Abrudbányán vagy Simándon jelent meg.

Ugyanezt mondhatjuk BASILIUS következő, ugyancsak elveszett művéről, amelynek címét KANYARÓ *Az atyáról, fiúról és szent lélekről*-ként említi, s 1570-ben Kolozsvárott megjelentnek jelöli meg. ZOVÁNYI szerint ez a mű 1571-ben készült, ő viszont nem ad megjelenési helyet.

Felmerülhet még egy feltevés. KARÁDI simándi ellentétét a román hiten levőkkel megpróbálhatnánk azzal magyarázni, hogy az a román nyelvű protestáns énekeskönyv, amelynek a töredékét SZTRIPSKY Hiaodor áztatta ki kötéstáblából,¹⁴ Simándon jelent meg, s a görög keleti egyházi vezetők azért üldözték el KARÁDIT, hogy megakadályozzák a protestáns hitterjesztést a román lakosság között. Ez a feltevés azonban megdőlt. SZTRIPSKY szerint ez az énekeskönyv 1570 és 1573 között Váradon HOFFHALTER Rudolf

⁹ *Protestáns vitairatok Mélius idejéből*. Magy. Könyvszle. 1896. Új foly. 4. köt. 4. füz. 334. l.

¹⁰ *De typographiis*. 228. l.

¹¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961)*. Bp. 1961. 323. l.

¹² *Uo.*

¹³ *I. m.* 35. l.

¹⁴ SZTRIPSKY Hiaodor — ALEXICS György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban*. Bp. 1911. — Sztr. II. 2465/13.

műhelyében készült.¹⁵ A tipográfiai vizsgálat ezt a megállapítást megcáfolja. Az Országos Széchényi Könyvtár a birtokában levő unikum példányt kolozsvári nyomtatványként tartja nyilván (*RMK I. 361/e* szám alatt). Ez a megállapítás a helyes. A román énekeskönyv betűi ugyanis nem egyeznek meg a HOFFHALTER-nyomda típusaival, ellenben teljesen azonosak az egykorú kolozsvári kiadványokéival (pl. *RMK I. 80* vagy *RMK I. 118*). Nincsen azonosság a kérdéses töredék és a KARÁDI-nyomda egyetlen ismert kiadványa, a *Balassi-komédia* típusai között sem. Nem jelenhetett meg a román énekeskönyv Simándon azért sem, mert az nem unitárius, hanem kálvinista felfogást mutat.¹⁶

A KARÁDI-műhely kiadványaival kapcsolatos találgatásainkkal azokat a lehetőségeket igyekeztünk felsorolni, amelyek felmerülhetnek, bár bizonyításukra vagy cáfolásukra egyelőre nincsen módunk.

A KARÁDI-nyomda temesvári működéséről NEUSER semmiféle adatot sem őrzött meg számunkra. Nem tudjuk tehát, hogy KARÁDI ott egyáltalán üzembe helyezte-e műhelyét.

A nyomda későbbi sorsával kapcsolatba hozható SOLTÉSZ Zoltánné egy adata.¹⁷ Ő ugyanis a KARÁDI-műhely *M* iniciáléját megtalálta az 1573-ban működött eperjesi nyomda egyetlen fennmaradt termékében.¹⁸ A két nyomda betűanyagának összevetésével azonban semmiféle egyezést nem sikerült megállapítani. Az iniciálének Temesvárról, az unitárius KARÁDI-nyomdából a távoli, lutheránus eperjesi műhelybe kerülését SOLTÉSZ Zoltánné sem tudja megmagyarázni, s most sem juthatunk előbbre a probléma megoldásában. A két műhely közötti esetleges összefüggés csak további adatok előkerülésétől remélhető.

A PIRNÁT Antal által feltárt adatok tehát a XVI. századi magyarországi nyomdahelyek számát mindenesetre gyarapították eggyel, s végleg eloszlattak minden kétséget a felől, hogy a *Balassi-komédiát* valóban Abrudbányán nyomtatták. A simándi nyomda léte végül most már Magyarország területéről is szolgáltat bizonyítékot TRÓCSÁNYI Zoltán 1943-i megállapításához,¹⁹ hogy a törökök a hódoltság területen megtűrték a keresztény és zsidó nyomdákat, bár maguk csak 1720-tól éltek GUTENBERG találmányával. A simándi nyomda termékei közül egyelőre nem ismerünk egyet sem, a lehetőségek felsorolásával azonban fel akartuk hívni a figyelmet a simándi nyomdára, hogy a még meghatározatlan XVI. századi művek (esetleg töredékek) vizsgálatakor számításba vegyék kutatóink ezt a műhelyt is.

DÖRNYEI SÁNDOR

¹⁵ *I. m.* 142. l.

¹⁶ *Uo.* 135. l.

¹⁷ *A magyarországi könyvdtisztás a XVI. században.* Bp. 1961. 118. l.

¹⁸ *RMK II.* 131.

¹⁹ *Magyar és szláv nyomdák a XV—XVI. században.* Magy. Könyvszle. 1943. 3. foly. 67. év. 3. füz. 268. l.